

De feodaliteit in Engeland van Willem de Veroveraar tot Magna Carta *

R. C. VAN CAENEGEM

I. ENGELAND HEEFT DE FEODALITEIT GEKEND

Wie de Engelse bronnen na de Verovering leest stoot al dadelijk op de typische instellingen en Latijnse termen van de feodaliteit. De Oud-Engelse taal heeft in de feodale terminologie van dat land praktisch geen rol gespeeld. Wie met de periode vertrouwd is herkent dadelijk de feodale wereld, waar men homo (vazal) wordt van een dominus (leenheer) door de ceremonie van het homagium (leenhulde) en dan ook een leen (feodum) ontvangt. Daarbij weet de leenman ook dat hij wel bepaalde diensten, vooral militaire, verschuldigd is (servitia debita, bijvoorbeeld het ter beschikking van de kroon houden van vijf of een veelvoud van vijf ridders); hij weet ook dat geen misdaad zo hatelijk is als de ontrouw tegenover zijn heer (felonia: het Engelse strafrecht kent, ook buiten de eigenlijke vazal-litische sfeer, de term felony voor de zwaarste misdaden). Verder staan de bronnen vol van de zogenaamde 'feudal incidents', als daar zijn wardship (het recht van de leenheer om de wees van zijn leenman op te voeden en de inkomsten van diens leen te innen tot hij meerderjarig is), marriage (het recht van de leenheer om te beslissen over het huwelijk van de heireses, hetzij dochters hetzij weduwen van overleden leenmannen), en scutage of schildgeld (een afkoopsom in geld van de feodale weerplicht). Tenslotte heeft de leenman wiens rechten geschonden worden, het recht om zijn leentrouw op te zeggen door de diffiduciatio. Al die regels, concepten en termen van het leenstelsel bewijzen ten overvloede dat we voor een gefeodaliseerd land staan. Dit is trouwens niet alleen zo wat de feodaliteit betreft als rechtssysteem maar ook als sociaal systeem: Engeland vertoont de typisch feodale structuur waarbij de massa van de landbouwbevolking wordt gedomineerd door een kleine toplaag van militaire en kerkelijke grondbezitters, onderling en met de koning verbonden in een hiërarchische pyramide van lenen en loyauteiten¹.

* Als voordracht gehouden op het congres van het NHG te Utrecht/Driebergen op 19 oktober 1973. De auteur betreurt het wegens tijdgebrek niet in de mogelijkheid te zijn geweest zijn exposé van het grondige voetnotenapparaat te voorzien dat hij had gewenst.

1. Zie een selectie van de voornaamste literatuur in F. L. Ganshof en R. C. van Caenegem, *Les institutions féodo-vassaliques*. Introd. bibliogr. à l'hist. du droit et à l'ethnologie juridique, onder leiding van J. Gilissen, VIII (Brussel, 1972) nrs. 65-100. Zie voor de Anglo-Normandische monarchie M. Altschul, *Anglo-Norman England 1066-1154*. Bibliographical Handbooks (Cambridge, 1969).

II. DE ENGELSE FEODALITEIT IS EEN IMPORTARTIKEL

In de Engelse samenleving van de jaren na 1066 speelde deze feodaliteit geen secundaire maar een essentiële rol. Ze was onbekend in de Angelsaksische periode. Slechts in de zin van 'een landbouweconomie in handen van een toplaag van grondbezitters', zou Angelsaksisch Engeland enigszins een 'feodaal' land kunnen genoemd worden, maar zeker niet in de precieze betekenis van een land waar koning en notabelen door vazallitische banden zijn verbonden en de militaire, politieke en gerechtelijke functies worden uitgeoefend uit hoofde van feodo-vazallitische verplichtingen. Die feodaliteit werd in Engeland geïmporteerd door de Normandische (en andere continentale) veroveraars die in 1066 en volgende jaren manu militari de hand hebben gelegd op de rijkdom (grond en boeren) en op alle hoge functies in staat en kerk.

Zo duidelijk zijn de teksten en zo normaal lijkt het dat de veroveraars het politieke en sociale systeem hebben ingevoerd waarmee ze vertrouwd waren (en dat bijzonder adequaat was voor een regime van militaire bezetting), dat men de vraag mag stellen waarom we daar zo uitdrukkelijk bij blijven stilstaan. De reden is dat bij een aantal Engelse mediëvisten een traditie bestaat om deze feiten te negeren of te minimaliseren. De grote pennetwist die daaruit is gevolgd en verschillende generaties mediëvisten heeft bezig gehouden staat bekend als de Round-Freeman controverse. Eerstgenoemde toonde aan dat de feodalisatie van zijn land, net als de Normandische machtsovername zelf, een plotse, catastrofale gebeurtenis was, die een breuk betekende in de stroom van de Engelse ontwikkeling, geen wortels had in de Angelsaksische tijd en door de autochtone bevolking goedschiks kwaadschiks werd ondergaan². Zijn tegenstrever Freeman vond de gevolgen van de Verovering helemaal niet zo ingrijpend. Hij dacht eerder dat het om een dynastiewissel ging, gepaard met een influx van vreemdelingen - zoals de geschiedenis wel meer heeft gezien - maar zonder essentiële veranderingen: de structuur en de fundamentele tradities van de Engelse monarchie zouden zijn blijven bestaan³. De aanhangers van deze 'gradualist school' - en er zijn er thans zowel als in de dagen van Freeman - minimaliseren enerzijds de rol van de feodaliteit na de Verovering en zoeken anderzijds met grote ijver naar sporen van een soort autochtone, Engelse proto-feodaliteit in de Angelsaksische periode, waardoor de fatale datum van 1066 niet meer de grote scheidingslijn zou blijken te zijn waarvoor de meesten hem houden⁴. De visie van die school spruit voort uit een aantal patriottische overtuigingen en meta-historische ideeën.

2. J. H. Round, *Feudal England* (Londen, 1895; gedeeltelijk herdrukt met een inleiding door F. M. Stenton, Londen, 1964).

3. E. A. Freeman, *The History of the Norman Conquest. Its Causes and its Results* (6 dln; Oxford, 1867-1879); *idem*, *The Reign of William Rufus* (2 dln; Oxford, 1882).

4. H. G. Richardson en G. O. Sayles in hun *The Governance of Mediaeval England from the*

Daar is vooreerst het gevoel dat de majestatische en eeuwenlange, unieke ontwikkeling van de Engelse instellingen - één van de wonderen van de wereldgeschiedenis - het werk niet kan geweest zijn van abrupte buitenlandse invloeden en initiatieven, die vreemd waren aan de geest van de Engelse natie. Men herkent hier een aantal populaire voorstellingen uit de negentiende eeuw: de overdreven accentuering van het nationale element (niet alleen schreef men liefst nationale geschiedenis, maar men zag die ook als de realisatie van de eigen 'volksgeest') en het geloof in een langzame maar doelgerichte evolutie, volgens een logisch vatbaar proces. In die Hegeliaanse ideeën was er weinig of geen plaats voor plotse catastrofes en toevallige of absurde gebeurtenissen als de overval en de bezetting van het machtige en ontwikkelde koninkrijk Engeland door een troep continentale avonturiers, die pas sinds enkele generaties tot de Latijnse christenheid behoorden die continentale christenheid waar Engeland eeuwen vroeger zijn beste missionarissen had heen gezonden⁵.

Gelukkig is het overbodig om hier een uitvoerige weerlegging van de affectieve, sterk anti-Normandische theses van de Freeman-school te brengen. Dit werd onlangs op een voortreffelijke en naar we hopen definitieve manier gedaan door R. A. Brown⁶. Deze auteur heeft de hele problematiek - en de historiografie van de controverse - ten gronde behandeld en heeft, met de teksten in de hand, aangetoond dat er in Engeland voor 1066 geen sprake is van feodaliteit: deze is er na die datum ingevoerd en zeer belangrijk geworden. Hoe onprettig ook voor het Engelse nationaal gevoel, de conclusie is onafwendbaar dat het land gedurende enkele generaties een koloniaal gebied is geweest dat door een kleine, buiten-

Conquest to Magna Carta (Edinburgh, 1963) en *idem, Law and Legislation from Æthelberht to Magna Carta* (Edinburgh, 1966) en Doris Mary Stenton in haar *English Justice between the Norman Conquest and the Great Charter 1066-1215* (Philadelphia, 1964) kunnen niet aannemen dat iets goeds van de Normandiërs is gekomen. Zij waren een barbaars volkje dat, na de schittering van de Angelsaksische periode, Engeland in een duistere tijd van stilstand heeft gestort, waaruit het slechts door de 'great leap forward' onder Hendrik II, uit het huis Anjou (niet van Normandië!) is ontsnapt. De opvatting van de introductie van het leenstelsel door Willem I 'almost immediately after his coronation' wordt een 'mythe' genoemd, die moet verjaagd worden (Richardson en Sayles, *Governance*, 62): als er één woord is dat men niet mag gebruiken voor de legers van die tijd dan is het 'feodaal' (*ibidem*, 91)!

5. De gedachte van de continuïteit tussen de Germaanse nederzetting en het moderne Britse parlement, tussen de oud-Germaanse en de moderne Britse vrijheid, is fundamenteel in het klassieke werk van W. Stubbs, *The Constitutional History of England* (3 dln; 1874-1878). Het werk gaat tot 1485. Terecht schrijft A. Marongiu, *Medieval Parliaments. A Comparative Study* (Londen, 1968) 77: 'It is undoubtedly true that Stubbs projected the image and reality of the constitutional monarchy of his age into the past, so that at a certain point his history seemed - at least to one German critic, Riess - too beautiful to be true'.

6. R. A. Brown, *Origins of English Feudalism*. Historical Problems. Studies and Documents, G. R. Elton, ed., XIX (Londen-New York, 1973); reeds in zijn *The Normans and the Norman Conquest* (Londen, 1969) had de auteur in die zin positie gekozen. Uittreksels uit de bronnen en de literatuur vindt men verzameld in C. W. Hollister, *The Impact of the Norman Conquest. Major Issues in History* (New York, 1969).

landse, militaire bovenlaag werd bezet en geëxploiteerd: het militair en elitair karakter van het leenstelsel paste daarbij uitstekend en het is dan ook niet verwonderlijk dat het er zo goed kon gedijen⁷.

III. TYPISCHE KARAKTERISTIEKEN VAN DE ENGELSE FEODALITEIT

Mag men wel spreken van 'Engelse feodaliteit'? Op het eerste gezicht schijnen hier geen scrupules te moeten rijzen. De feodaliteit heeft zich over verschillende Europese en zelfs buiten-Europese landen verbreid en er telkens een eigen kleur en tonaliteit gekregen: waarom zou dat ook met Engeland niet het geval zijn geweest? Ook wordt de benaming 'English feudalism' door vooraanstaande auteurs gebruikt, men denke maar aan F. M. Stenton's *The First Century of English Feudalism*⁸. Toch vinden we het nuttig bij de term stil te staan en de vraag te stellen of men - althans tot aan de 'Loss of Normandy' van 1204 - niet beter zou spreken van Anglo-Normandische feodaliteit. Een institutioneel stelsel leeft niet in abstracto, het bestaat in de gedragingen en ideeën van mensen. Van 1066 tot 1204 werd de feodaliteit in Engeland en Normandië beleefd, toegepast en ontwikkeld door dezelfde, zeer homogene groep van Anglo-Normandische families, met lenen in Engeland en in Normandië, gehouden (tijdens het grootste deel van die periode) van één en dezelfde leenheer, die koning van de Engelsen en hertog van de Normandiërs was. Die groep sprak dezelfde Normandisch-Franse taal en gebruikte dezelfde Franse en Latijnse feodale terminologie en huldigde dezelfde ritterlijke standsethiek: hij vormde 'one single baronial society'⁹. Ongetwijfeld heeft de Normandische feodaliteit een nieuwe schakering gekregen op Engelse bodem, maar zo sterk was de osmose tussen Engeland en Normandië dat die Engelse aanpassing op haar beurt de Normandische situatie heeft getransformeerd.

Zoals men weet bevat het leenstelsel zowel centrifugale als centripetale krachten en mogelijkheden. De Normandische feodaliteit was, zoals die van de andere Franse vorstendommen in de tiende en elfde eeuw, van de centrifugale, ongedisciplineerde soort, en dit tot volop in de elfde eeuw. Willem de Bastaard, zoals hij voor 1066 heette, wist er van mee te spreken, want de harde leerschool die hij als jonge hertog had doorgemaakt bestond uit een aaneenschakeling van even bittere als avontuurlijke campagnes tegen zijn al te roerige baronnen. Met grote moeite was hij er in geslaagd om ze onder zijn hertogelijk gezag te doen buigen,

7. Zie vooral J. Le Patourel, 'The Norman Colonization of Britain', in: *I Normanni e la loro espansione in Europa nell' alto medioevo*. Settimane ... Spoleto, XVI (Spoleto, 1969) 409-438. Voor een vergelijkende studie van het Normandische bewind in Engeland en in Sicilië zie A. Marongiu, 'I Due Regni Normanni d'Inghilterra e d'Italia', *ibidem*, 497-552.

8. (2e dr.; Oxford, 1961).

9. Le Patourel, 'Norman Colonization', 434; zie in dezelfde zin zijn Stenton lecture *Normandy and England 1066-1144* (Reading, 1971).

want velen wilden in hem wel een primus inter pares maar geen heerser zien¹⁰. In 1066 werd hij ook koning en dit leidde tot een dramatische machtsverschuiving. Niet alleen werd hij onmetelijk rijk¹¹ - en rijkdom in grond was de basis van macht - maar hij werd een 'Gezalfde des Heren': niemand kon betwisten dat een gekroonde koning verheven was boven de gewone feodale heren, hoe rijk en dapper zij ook waren. Daarbij kwam dat in zijn nieuwe koninkrijk de vorstelijke macht en de centrale staatsinstellingen sinds vele eeuwen waren ontwikkeld en steeds krachtiger geworden. Het koninklijk gezag was in Engeland stevig gevestigd en beschikte over een infrastructuur van lokale en regionale instellingen en een fiscaal apparaat waarvan men in Normandië geen idee had. Ook was in Engeland de algemene weerplicht blijven bestaan, zodat de koning er - desnoods tegen zijn baronnen - op de nationale militie, de fyrd, beroep kon doen¹².

Dit alles betekende dat Willem de Veroveraar zo machtig werd dat hij de centrifugale krachten in bedwang kon houden en beletten dat het leenstelsel een disruptieve rol speelde en tot regionaal separatisme leidde; integendeel, in de machtige hand van de koninklijke en hertogelijke leenheer, was het een stelsel dat tot cohesie en harmonie onder de ridderschap kon voeren. Dit gold voor Normandië zowel als voor Engeland: zoals de Normandische feodaliteit Engeland had geaffecteerd, affecteerde thans de Anglo-Normandische feodaliteit op haar beurt Normandië - een merkwaardige ommekeer die parallel loopt met de Normandische verovering van Engeland in 1066 in de slag van Hastings, en de Engelse verovering van Normandië in 1106 in de slag van Tinchebrai, ommekeer die in Engelse kringen aanleiding gaf tot ironische commentaren. De Veroveraar zorgde er wel voor dat het grondbezit van zijn directe vazallen (tenentes in capite) verspreid lag over het hele koninkrijk - nog afgezien van hun Normandische lenen - en geen compacte blokken vormde, waar regionale dynastieën de kop hadden kunnen opsteken¹³.

Willem's uitdeling van vruchtbare Engelse gronden aan zijn continentale strijdmakers was een meevaller, die hun stoutste dromen overtrof. Ze had iedereen verrijkt en 's konings prestige verhoogd. Gelukkig maar, want Willem had letterlijk alles geriskeerd en was tot het uiterste van zijn mogelijkheden gegaan om de expeditie van het najaar 1066 te financieren. Hij had dat risico genomen onder de dwang van het feodale systeem dat de leenheer, die zijn volgelingen in de hand

10. D. C. Douglas, *William the Conqueror. The Norman Impact Upon England* (Londen, 1964) 83-157.

11. *Ibidem*, 269: van al het Engelse grondbezit opgetekend in het Domesday Book was ongeveer 1/5 direct in handen van de koning, 1/4 van de kerk en bijna de helft in handen van de voornaamste baronnen.

12. C. W. Hollister, *Anglo-Saxon Military Institutions* (Oxford, 1962) en *idem*, *The Military Organization of Norman England* (Oxford, 1965).

13. Zie hierover Le Patourel, 'Norman Colonization', 423-424.

wilde houden, verplichtte steeds meer grond voor hen te veroveren. Net als het kapitalisme niet kan leven zonder winst voor de investeerders, zo kon het feodale systeem niet functioneren zonder nieuwe gronden voor de vazallen¹⁴. De Engelse grond was de inzet geweest van de zeer riskante onderneming van 1066 en het avontuur was goed afgelopen. De Engelse lenen maakten de Normandische baronnen niet tot zwakke onderdanen - getuige herhaalde samenzweringen en opstanden tegen de kroon - maar de macht van de koning konden ze niet aan het wankelen brengen; tenzij tijdens de zogenaamde Anarchie, wanneer verdeeldheid heerste aan de top, en kerk en baronnen de twee troonpretendenten, Stefanus en Mathilde, tegen elkaar konden uitspelen. Men zou het zo kunnen uitdrukken, dat de Engelse 'feodale monarchie'¹⁵ meer 'monarchisch' is geweest dan 'feodaal', en wel om reden van de Angelsaksische traditie, die in de koning een staatshoofd zag en geen feodale leider, het enorme grondbezit van de kroon, dat alle andere bezitters ver achter zich liet, en het militaire bezettingsregime, dat uiteraard hard en centralistisch was.

We spraken daarnet van de Angelsaksische staatstraditie. Deze was inderdaad bijzonder vroeg ontstaan en, uitgerekend in de eeuwen van de grootste staatsverbroekeling in Frankrijk, harmonisch verder ontwikkeld. De invoering van het leenstelsel in Engeland betekende niet dat het bestaande systeem van nationale instellingen - bestuurlijke, gerechtelijke en fiscale - werd afgebroken. Integendeel, de hele structuur, die de monarchie zo goed diende en een echt nationaal staatsleven mogelijk maakte, bleef behouden. De feodale elementen werden er aan toegevoegd of kleedden de bestaande instellingen anders in, maar vervingen ze niet. Op het continent bijvoorbeeld was de Frankische gouw verdwenen, om plaats te maken voor de feodale formatie van de castellania, terwijl in Engeland de aloude shire bleef bestaan. Op het continent verdwenen in sommige streken de oude schepenbanken om vervangen te worden door rechtbanken van leenmannen, in Engeland functioneerden de oude county en hundred-gerechten verder, doch er kwamen ook feodale rechtbanken bij: de feodale elementen coëxisteerden vreedzaam met de andere, Angelsaksische instellingen, hetgeen tot een hoge graad van continuïteit leidde tussen de Angelsaksische en de Normandische periode. Een en ander betekende dat de notie van staatsdienst, in tegenstelling tot de uit hoofde van een leen verschuldigde vazallendienst er nooit is verdwenen. Het betekende ook dat in de dertiende eeuw, wanneer het leenwezen reeds veel van zijn belang heeft ingeboet, de ridderschap, de 'knights of the shires', verder een belangrijke

14. Zie de woorden van Robert Curthose tot zijn vader: 'Aliquando rem familiarem volo habere ut mihi famulantibus digna possim stipendia retribuere' (*ibidem*, 432). De leenheer moest zijn reserve aan grond uitbreiden of zijn kapitaal opgebruiken.

15. C. Petit Dutaillis, *La monarchie féodale en France et en Angleterre, Xe-XIIIe siècle* (Parijs, 1933).

maatschappelijke rol speelde in het raam van de aloude lokale en regionale staatsinstellingen, als een staatsdienst volbracht op bevel van het staatshoofd¹⁶.

Het samengaan van pre-feodale en feodale elementen bestond niet alleen in het opereren van verschillende systemen - van rechtbanken bijvoorbeeld - naast elkaar, maar ook in de feodalisatie van bestaande instellingen, die in wezen niet feodaal waren. De heerlijkheid (manor), is een agrarische leef- en exploitatievorm die best zonder en buiten de feodaliteit kon bestaan en in het Angelsaksische Engeland bestaan heeft. Deze heerlijkheden zijn na 1066 in het feodaal verband opgenomen, doordat de heerlijke grondbezitters hun land van een leenheer gingen houden. Zo was de heerlijkheid gedurende bepaalde eeuwen met de feodaliteit verbonden en kreeg ze een feodaal gezicht. Vergelijkbaar was de toestand van de kerk: de Ecclesia Anglicana werd na 1066 gefeodaliseerd in die zin dat de bisschoppen en abten vazallen werden, hun ambten en het daaraan verbonden grondbezit in leen hielden van de koning en daarvoor tot allerlei feodale verplichtingen (waaronder het leveren van aanzienlijke contingenten ridders) gehouden waren. Hoe vreedzaam de coëxistentie van feodale en niet-feodale elementen ook was, bijvoorbeeld tussen de twee soorten rechtbanken, toch bleef er een latent gevaar van spanning of op zijn minst onzekerheid. Voor de rechtspraak is er klaarheid gekomen onder Hendrik II door de stormachtige opgang van de centrale, koninklijke rechtbank die, over de jonge feodale en de aloude niet-feodale rechtbanken heen, een nieuw nationaal gerechtshof heeft gecreëerd, dat openstond voor alle vrije lieden en geen onderscheid maakte tussen de feodale baronnen en eenvoudiger lui¹⁷.

IV. DE SOCIALE DIFFERENTIATIE IN DE ENGELSE FEODALITEIT

Een groot standsverschil tussen de feodale grondbezitters, die een min of meer gesloten, militaire kaste vormen, en de landbouwersmassa, die hen moet onderhouden, behoort wel tot het wezen van het leenstelsel. Dit was ook zo in Engeland, doch - vreemd genoeg - tegelijk in meerdere en mindere mate dan elders. De feodaliteit ging er meer dan elders gepaard met een sociale kloving omdat de feodale topklaag van ridders en prelaten zich niet alleen onderscheidde door haar levenswijze, maar omdat ze uit vreemdelingen bestond die een vreemde taal spraken. Sommige verhalen uit die tijd illustreren treffend de sociale taalgrens. In de late twaalfde eeuw heeft abt Johannes van Ford een leven van de heilige Wulfric geschreven, een eremijt van eenvoudige Engelse afkomst, die zich rond 1125 nabij

16. A. B. White, *Self-Government at the King's Command. A Study in the Beginnings of English Democracy* (Minneapolis, 1933).

17. Zie voor een recente status quaestionis A. Harding, *The Law Courts of Medieval England. Historical Problems. Studies and Documents*, G. R. Elton, ed., XVIII (Londen-New York, 1973).

de kerk van Haselbury gevestigd had en beroemd werd door zijn mirakels en voorspellingen. De parochiegeestelijke van Haselbury was een zekere Brictric, die zijn ambt voortreffelijk uitoefende. Een lekebroeder van de abdij van Ford was eens op bezoek bij de heilige en vernam dat deze laatste een twist had gehad met Brictric om de volgende reden. Een met stomheid geslagen man was bij de heilige gebracht en begon na een gebed en een oplegging van de handen correct en vloeiend te spreken, niet alleen in het Engels, maar ook in het Frans. Toen Brictric dit vernam verweet hij zijn vriend de eremijt op bittere toon:

Zo vele jaren ben ik u van dienst geweest, doch blijkbaar voor niets, want aan een onbekende die het best met één taal kon stellen, als hij maar kon spreken, heb je het gebruik van twee talen bezorgd, en aan mij die als een stomme met mijn mond vol tanden sta wanneer ik voor mijn bisschop of aartsdiaken moet verschijnen, heb je het gebruik van het Frans niet bezorgd¹⁸!

Daarbij was de continentale, Franstalige bovenlaag vol minachting voor de taal, cultuur, vroomheid, kunst en allerlei andere expressie-vormen van de onderworpen Angelsaksische bevolking. Vooral de oude, populaire heiligen van het bezette land waren het voorwerp van spot en iedereen weet hoe sterk de middeleeuwse mens aan zijn heiligen gehecht was en op welke voet van intimiteit hij met hen verkeerde. Alleen wanneer bleek dat de verering van die Angelsaksische heiligen, met hun moeilijk uit te spreken namen, flinke sommen opbracht voor de schatkist van de abten en de bisschoppen kon de minachting wel eens in een positieve houding omslaan. Dit alles illustreert hoe de eliminatie uit Kerk en Staat van de autochtone elite tot een ware *diminutio capitis* van de inboorlingen had geleid.

Doch anderzijds was onder sommige oogpunten de feodale kloof in Engeland minder groot dan elders: in Engeland, en daar alleen, was het leenstelsel een systeem van grondbezit dat alle vrije lieden omvatte, aangezien alle grondbezit door de Verovering geacht werd uiteindelijk van de kroon te worden gehouden. Alle vrije lieden - of zij tot de sociale stand van de baronnen behoorden of eenvoudige vrije landbouwers waren van Engelse origine - waren tenentes, zonder allodia, en hielden hun grond van een heer, en in laatste instantie van de koning. Hoe belangrijk dit was werd duidelijk onder Hendrik II, toen een centrale rechtbank ontstond die toegankelijk was voor alle vrije tenentes van de kroon, zowel indirecte als directe en daar een recht werd ontwikkeld dat gemeenschappelijk was aan alle vrije grondbezitters, zowel de grote met hun militaire lenen, als de kleine met hun gewone landbouwtenures. Dit common law van Engeland kende geen tegenstelling tussen 'landrecht' en 'leenrecht' en was een unificerende factor voor de feodale en niet-feodale standen in plaats van een element van verschillen.

18. D. M. Stenton, *English Society in the Early Middle Ages (1066-1307)*. Pelican History of England, III (Harmondsworth, 1951) 211-212.

tatie. Weer eens blijkt de feodaliteit een 'Janus bifrons' te zijn en weer eens blijkt hoe eenzelfde systeem tot zeer verschillende situaties kan leiden. Men stelle zich niet voor dat de opgang van het common law dadelijk tot een algemene juridische gelijkheid heeft gevoerd: het gold alleen voor de vrije lieden, en de onvrijen die trachtten recht te verkrijgen in de koninklijke rechtbanken werden niet alleen afgewezen, maar zwaar beboet¹⁹. De stand van de onvrijen was in de jaren na 1066 sociaal gedaald en werd aan een zeer harde druk onderworpen²⁰. Het is pas in de late middeleeuwen dat de onvrijheid is verdwenen - zonder ooit uitdrukkelijk te worden afgeschaft - en het common law niet alleen in geografische maar ook in sociale zin het gemene recht van alle Engelsen is geworden²¹.

V. DE CHRONOLOGIE VAN DE ENGELSE FEODALITEIT

Het leenstelsel is in de Engelse geschiedenis - en aangezien we het thans niet alleen hebben over de Anglo-Normandische fase, mogen we van 'Engelse feodaliteit' spreken - plots en laat verschenen, en is slechts korte tijd van wezenlijk belang geweest. Deze eigenaardigheden verdienen toegelicht te worden.

Het leenstelsel is met één klap, tengevolge van een militaire verovering ingevoerd in het oud-Engelse body politic, dat er niet op voorbereid was en er ook geen behoefte aan had. In de meeste landen is het leenstelsel ofwel een autochtone plant geweest ofwel langzaam en stuksgewijs ingevoerd om aan lokale behoeften te voldoen. De chronologie en geografie van deze verbreiding van het leenstelsel zijn nog onvoldoende gekend, zelfs het fundamentele kaartenmateriaal ontbreekt. In Engeland is dit niet alleen een plots cataclysm geweest, maar het beantwoordde ook aan geen organische behoefte van de samenleving. De rol van het toeval in het 'Wonderjaar 1066' is trouwens zeer groot geweest - te beginnen met het kinderloos overlijden van koning Edward - en men mag gerust stellen dat de verovering, de vlugge onderwerping van het volk en de acceptatie van de Normandiër als wettige koning een succesrijk verloop hebben gekend tegen alle waarschijnlijkheid in²². De oud-Engelse staat stond bestuurlijk, cultureel, militair (men denke aan Harold's overwinning op de Noren te Stamford Bridge) en economisch in Europa in de eerste rang²³.

19. A. L. Poole, *Obligations of Society in the XII and XIII Centuries* (Oxford, 1946) 13. Cf. Pipe Roll 15 Henry II, 149.

20. R. W. Finn, *The Norman Conquest and its Effects on the Economy, 1066-86* (Londen, 1971): de opbrengst van de domeinen vergrootte, doch niet ten voordele van de inheemse boeren.

21. R. H. Hilton, *The Decline of Serfdom in Medieval England* (Londen, 1969).

22. Men moet zich maar even afvragen wat het kleine ruitersleger van Willem in Zuid-Engeland zou hebben verricht indien Harold een 'cunctator' was geweest, een politiek van de verschroeiende aarde had toegepast en gewacht had op de mobilisatie van de nationale *fyrd* en de najaarsstormen, die de ravitaillering van de invallers zouden afgesneden hebben.

23. Zie over dit laatste aspect P. H. Sawyer, 'The Wealth of England in the Eleventh Century',

Verder mag men, in vergelijking met de rest van Europa, de introductie van het leenstelsel in Engeland bepaald laattijdig noemen: niet alleen had de feodaliteit reeds een respectabel aantal eeuwen achter de rug, ze was reeds over haar hoogtepunt heen. Men mag zeggen dat de feodaliteit in de vroege middeleeuwen het vacuüm heeft gevuld dat door de ondergang van Rome en de mislukking van de Merovingen was ontstaan. Het Karolingische leenstelsel was aangepast voor een groot gebied met een zwakke staatstraditie, een aanzienlijke ethnische verscheidenheid, een agrarische economie en een psychologie die meer toegankelijk was voor persoonlijke relaties dan voor grondwettelijke abstracties. Deze primitief-middeleeuwse fase heeft in de twaalfde eeuw plaats gemaakt voor een meer gesofistikeerde samenleving, waar het feodale stelsel niet veel zin meer had en vlug de allures kreeg van een archaïsche fossiel. Thans brak de tijd aan van de opkomende ambtenarenstaat en het centralisme, de stedelijke geldeconomie en de rationalisatie van de denk- en voorstellingswereld. De doorbraak van deze 'Tweede Middeleeuwen' is in Engeland reeds onmiskenbaar ten tijde van Hendrik II (1154-1189) zodat politiek en militair gesproken, de 'eerste eeuw van het Engelse leenstelsel' ook de laatste is geweest.

Wel is het nodig hier goed de publiek- en de privaatrechtelijke elementen te onderscheiden. Het eerste is ten onder gegaan met de opkomst van de nationale standenstaat, met zijn centraal bestuur, zijn nationaal ambtenarenkorps en zijn parlement - een stadium dat in de dertiende eeuw reeds duidelijk is bereikt. De landsverdediging was niet meer gesteund op feodale militieën, maar op huurlingen en weerplichtige vrije lieden, een ontwikkeling die reeds in de tweede helft van de twaalfde eeuw zeer duidelijk is²⁴. De inwoners verrichtten talrijke bestuurlijke en gerechtelijke taken als onderdanen van de kroon en niet als vazallen, men denke aan de ontelbare jury's die voor een massa zaken werden geconsulteerd²⁵. De feodale hoven hadden alle betekenis verloren sinds de inrichting van de ene koninklijke rechtbank onder Hendrik II, waarin beroepsrechters zetelden. De parlementen van de dertiende eeuw waren niet, zoals de oude curia regis, feodaal samengesteld, want de leden van de commons waren geen leenmannen van de kroon. De inkomsten van de koningen kwamen niet alleen meer uit eigen grondbezit en 'feudal incidents', maar ook uit belastingen die door het land op een niet-feodale

Transactions Royal Historical Society, 5th series, XV (1965) 145-164 en H. B. A. Petersson, *Anglo-Saxon Currency. King Edgar's Reform to the Norman Conquest* (Lund, 1969).

24. Zie naast de literatuur bij noot 12 J. J. N. Palmer, 'The Last Summons of the Feudal Army in England (1385)', *English Historical Review*, LXXXIII (1968) 771-775. Deze poging om in 1385 een morsdode instelling nieuw leven in te blazen was een anachronisme en tot mislukken gedoemd.

25. Zie over de vroege geschiedenis van de jury, naast de oudere literatuur R. C. van Caenegem, *Royal Writs in England from the Conquest to Glanvill. Studies in the Early History of the Common Law*. Seldon Soc. LXXVII (Londen, 1959) 51-104 en R. Lennard, 'Early Manorial Juries', *English Historical Review*, LXXVII (1962) 511-518.

basis werden ter beschikking gesteld²⁶. Een intellectuele ommekeer leidde tot de opkomst van aristotelische en romeinsrechtelijke ideeën over het wezen en de inrichting van de samenleving, die niets met feodaliteit, maar veel met de moderne staat te maken hadden - hetzij in absolutistische, hetzij in democratische zin²⁷. Doch de privaatrechtelijke regels van het leenstelsel, een net van normen over het verwerven, vervreemden en erverven van grondbezit, is als dusdanig rustig blijven voortbestaan²⁸: de laatste technisch-feodale rechtsregels zijn in Engeland (niet in de Kanaaleilanden) pas in de twintigste eeuw verdwenen²⁹.

Zo abrupt is de invoering van het leenstelsel in Engeland geweest, zo eindeloos lang duurde zijn achteruitgang en verval. Trouwens, ook vandaag vindt men in het Engelse recht sporen van bepaalde feodale voorstellingen en ideeën terug: zo is één van de grondgedachten van het common law die van de relatie tussen personen (master-servant, lord-tenant) en die van tenure, in tegenstelling tot het Romeinse recht waar wil, wilsuïting en wilsovereenkomst (contract) de fundamentele noties zijn.

VI. APPRECIATIE VAN HET ENGELSE LEENSTELSEL

Men zou de stelling kunnen verdedigen dat het Engelse leenstelsel een korte episode is geweest, een nare droom, die samen met het Normandisch bezettingsregime is voorbijgegaan. Het is inderdaad zo dat reeds onder Hendrik II de versmelting van de Franci en de Anglici in gang was en dat die twee volkeren in de dertiende eeuw, vooral na het verlies van Normandië in 1204, één Engelse natie zijn gaan vormen³⁰. Rond dezelfde tijd is de feodale monarchie een semi-bureau-

26. E. Miller schrijft dat 'it does seem that originally the object of summoning plenipotentiaries from the local communities was normally fiscal'. Hij gaat verder 'It became normal in the reign of Edward I (die meer belastingen hief dan enige vroegere koning) for the king to seek general consent to general taxes first from the representatives of the shire communities, then of the boroughs and even of the diocesan clergy; and in Easter parliament of 1290, once a decision was taken to replace a feudal aid by a comprehensive lay subsidy, knights were summoned at the very end of the parliament to complete the endorsement of this levy accorded by their betters', in: E. B. Fryde en E. Miller, ed., *Historical Studies of the English Parliament*, I, *Origins to 1399* (Cambridge, 1970) 7-8, cf. 5.

27. We denken aan noties als plena potestas, representatio, en consensus. Zie bijvoorbeeld J. G. Edwards, 'The Plena Potestas of English Parliamentary Representatives', *ibidem*, 136-149 en E. Hall, 'King Henry III and the English Reception of the Roman Law maxim quod omnes tangit', *Studia Gratiana*, XV (Rome, 1972) 125-145.

28. Zie voor het laat-middeleeuwse leenstelsel J. M. W. Bean, *The Decline of English Feudalism 1215-1540* (Manchester-New York, 1968).

29. Wellicht kan men de afschaffing van het escheat (dat is het aan de leenheer vervallen van het leen van een tenant die zonder erfgenaam overleden is of een felony heeft begaan) door de Administration of Estates Act van 1925 als de afschaffing van de laatste feodale rechtsregel in Engeland beschouwen (op de Kanaaleilanden zijn ze nog talrijk).

30. Zie over de gemengde huwelijken tussen Normanni en Anglici ten tijde van Hendrik II:

cratische staat geworden. Niettemin heeft dat feodaal interludium op een aantal gebieden een blijvende impact gehad. We vermelden er hier twee. Daar is voor- eerst het common law systeem: een geheel van rechtsregels dat gemeenschappel- ijk was aan het hele koninkrijk en toegepast door de ene curia regis. Dit systeem is ontstaan in het feodale milieu van de twaalfde eeuwse Anglo-Normandische bovenlaag en was dan ook sterk feodaal gekleurd. Het was te vroeg ontstaan om meer dan een oppervlakkig contact te hebben met het Romeinse recht dat rond die tijd in mediterrane landen herleefde³¹. Daar is verder de basistekst van het Engelse constitutionalisme, de Magna Carta, die sterk feodaal is gekleurd. Ze was voor een goed deel de uitdrukking van de wensen en ideeën van de feodale baronnen die zich door een sterke en arbitraire staat bedreigd voelden. De grond- gedachte van het Grote Charter is dat de koning, die als politieke leider van het land wordt erkend, moet regeren binnen de perken van de wet en dat de vrije lieden, zo hij die verplichting niet naleeft, het recht hebben hem daartoe te dwin- gen. Dit is geen laat-Romeinse heerser-onderdaan verhouding en zo een koning is geen laat-Romeinse dominus: hij is een koning-leenheer die met zijn vazallen een pact heeft gesloten dat wederzijdse plichten en rechten meebrengt. Deze we- derkerigheid is een fundamentele notie van de vazalliteit, die in het staatsrecht is gedrongen - en er in een aantal landen ook is gebleven - doordat de koningen leenheren en de toponderdanen hun vazallen zijn geworden. Aangezien in Enge- land alle vrije lieden die enig grondbezit hadden dit in laatste instantie van de kroon hielden, werd de Magna Carta niet tot de baronnen beperkt, maar gold ze voor alle vrije lieden. Hoewel aanvankelijk sterk baroniaal gekleurd, is het Grote Charter reeds vroeg geëvolueerd tot een grondwet niet alleen voor de feodale top- laag, maar voor alle vrije lieden³² en - aangezien de horigheid in de late middel- eeuwen in Engeland is verdwenen - betekende dit alle inwoners³³. Het is daarbij

C. Johnson, *The Course of the Exchequer by Richard Son of Nigel* (Londen, 1950) 53, waar de au- teur beweert dat het moeilijk was geworden onder vrije lieden uit te maken 'quis Anglicus, quis Normannus sit genere'. Met het einde van de twaalfde eeuw kwam ook een einde aan het gebrui- kelijk adres *Francis et Anglicis* in de koninklijke documenten. Zie over de aanhechting van Nor- mandie bij de Franse kroon het klassieke werk van F. M. Powicke, *The Loss of Normandy* (Man- chester, 1913). De juridische basis voor de annexatie van Normandië" was de veroordeling bij verstek van Jan zonder Land, vazal van de Franse kroon voor het hertogdom Normandië, door de Franse koninklijke rechtbank, op grond van een klacht, door een Franse vazal tegen zijn leen- heer, Jan zonder Land, bij de koning van Frankrijk neergelegd.

31. R. C. van Caenegem, *The Birth of the English Common Law* (Cambridge, 1973).

32. G. Dietze, *Magna Carta and Property* (Charlottesville, 1965) 63.

33. Zie naast de enorme oudere literatuur: J. C. Holt, *Magna Carta* (Cambridge, 1965); A. Pal- lister, *Magna Carta. The Heritage of Liberty* (Oxford, 1971) en J. C. Holt, *Magna Carta and the Idea of Liberty* (Londen, 1972). De klassieke studie van de feodale baronnen als sociale stand is die van S. Painter, *Studies in the History of the English Feudal Barony* (Baltimore, 1943); zie daar- bij het goed gedocumenteerde overzicht van S. Harvey, 'The Knight and the Knight's Fee in England', *Past and Present*, XLIX (1970) 3-43.

merkwaardig dat deze feodale principes in de Engelse constitutie zijn ingevoerd en plechtig vastgelegd op het moment dat de politieke feodaliteit haar rol had uitgespeeld en 'the decline of English feudalism' aanving³⁴.

Dat het zo uitgekreten leenstelsel mede aan de grondslag ligt van het veelgeprezen moderne constitutionalisme is een paradoxale constatering. Ze zou de achttiende eeuwse 'filosofen' die in hun streven naar een constitutionele monarchie vooral de feodaliteit meenden te moeten bestrijden, wel hogelijk verbaasd hebben, en toont nog eens dat het feodale systeem een 'Janus bifrons' was, zoals de geschiedenis er niet veel heeft gekend.

34. Terecht laat Bean, *The Decline* beginnen met het jaar 1215.

Feodo-vazallitische verhoudingen en agrarische maatschappij-structuur *

B. H. SLICHER VAN BATH

I. OPMERKINGEN OVER DE TERMINOLOGIE

De historici en in het bijzonder de mediëvisten gebruiken de term feodaliteit in een zeer specifieke betekenis, namelijk ter aanduiding van een bestuursstructuur, waarin verticale banden tussen leenheer en leenman bestaan. De leenheer verleent aan de leenman een beneficium, bestaande hetzij uit één of meer landgoederen, hetzij uit een ambt, waartegenover de leenman diensten, meestal krijgsdiensten, moet bewijzen aan zijn leenheer. Op den duur worden de lenen erfelijk. De leenman kan zelf weer optreden als leenheer; een leenman kan lenen hebben van verschillende leenheren.

Het aldus geformuleerde begrip feodaliteit (in engere zin) berust op de onderzoekingen van de grote voorgangers in de mediëvistiek als Bloch, Mitteis, Brunner, Déléage, Ganshof en Duby. De nadere precisering van het begrip feodaliteit betekent een wetenschappelijke vooruitgang door de accentuering van op de voorgrond tredende kenmerken. Anderzijds dient men zich te realiseren, dat door een dergelijke nauwe beperking de term feodaliteit nauwelijks meer bruikbaar is ter aanduiding van een bepaalde periode in de geschiedenis of een bepaalde soort van maatschappij-structuur.

In de door de mediëvisten aanvaarde formulering wordt het verband tussen de feodaliteit en de agrarische maatschappijstructuur buiten beschouwing gelaten¹. In het meer populaire spraakgebruik is dit echter geheel anders; herhaaldelijk stuit men op opmerkingen, waarbij van de veronderstelling wordt uitgegaan, dat feodaliteit en agrarische maatschappij-structuur eigenlijk identiek zouden zijn. Deze vereenzelviging wordt dan nog verder toegespitst op het grootgrondbezit. Er kunnen zich daarbij twee mogelijkheden voordoen:

a) Grootgrondbezit in een agrarische maatschappij. 'Feodale' heren heersen over een in onderworpen of afhankelijke staat levende boerenbevolking.

b) Grootgrondbezit in een maatschappij, die van een agrarische vorm is overgegaan naar een industriële. Feodaal wordt gebruikt om de overblijfselen van de agrarische maatschappij in die andere maatschappij aan te duiden, feodaal is dan

* Als voordracht gehouden op het congres van het NHG te Utrecht/Driebergen op 20 oktober 1973.

1. Zo ook in R. Coulborn, *Feudalism in History* (Oxford, 1956) 4.